

CHRÁMOVÁ ARCHITEKTURA STŘEDNÍ ŘÍŠE

Petra Vlčková

Již od samotného úsvitu egyptských dějin vnímali jeho králové architekturu jako jeden z hlavních nástrojů prosazování královské moci a potvrzování univerzální pozice panovníka v rámci svého kulturního vnímání světa. Proto nás nemůže překvapit, že především v počátečních fázích velkých chronologických celků, jako např. Střední či Nové říše, věnovali egyptští vládcí velkou pozornost velkolepým stavebním projektům po celém území Egypta, které tak zviditelňovaly jejich přítomnost širokým vrstvám obyvatelstva a zároveň symbolizovaly jejich stálou svrchovanou moc nad celou zemí.

Z doby Střední říše máme zprávy o poměrně velkém množství chrámových staveb, byť jejich skutečné stavební pozůstatky jsou žalostné a zpravidla jsme o jejich existenci informováni pouze ze zlomků reliéfní výzdoby.¹ (Tab. 1 a 2) Konvenčně je egyptská sakrální architektura dělena na chrámy královské (zádušní) a božské. Rozdílná funkce se odrazila i v odlišné stavební podobě obou dále členěných skupin i v délce kultu, který v nich probíhal. Pro větší názornost bylo v následujícím textu vybráno vždy několik příkladů z obou hlavních typů chrámových staveb, které jsou charakteristické pro dané období.

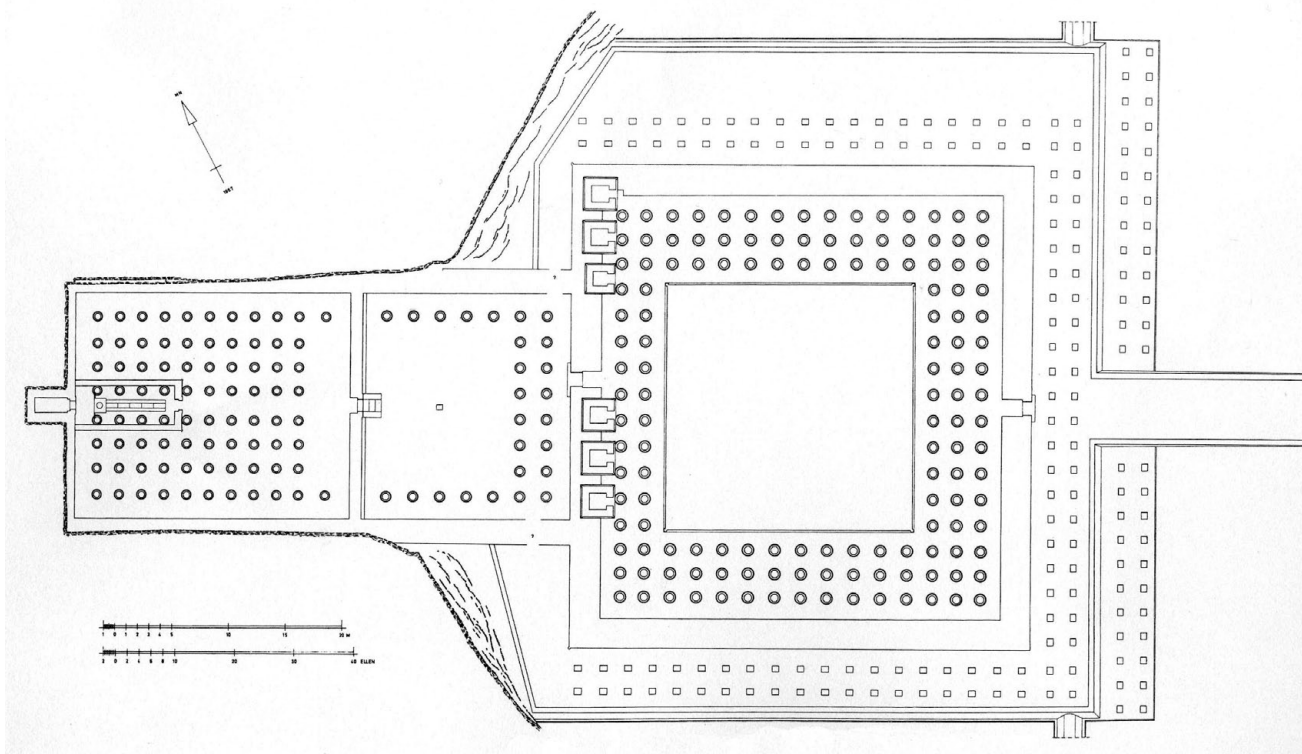
Tab. 1. Významné pozůstatky chrámových staveb datovaných do doby Střední říše²

Lokalita	Panovník zakladatel	Typ chrámu	Uctívané božstvo
Dendera	Mentuhotep II. Nebhepetre	N	ka-kaple
Tód	Mentuhotep II.-III.	P	Moncu
Armant	Mentuhotep II.-III.	P	Moncu
Thovtova hora	Mentuhotep III. Sanchkare	P	
Karnak	Mentuhotep III.	N	Amon
Tell Ibrahim Awad	? (konec 11. dynastie)	N	? (ka-kaple)
Medímit Habu	? pozdní 11. dynastie	N	Pra-Amon Kamutef, Osmero z Hermopole
Búbastis	Amenemhet I., Senusret I. a III.	X	Bastet
Semna	Amenemhet I., Senusret III.	X	
Koptos	Senusret I.	P	Mín
Abgig (Fajjúm)	Senusret I.	X	Moncure/Amenre, Ptah/Reharachtej
Buhén	Senusret I.	N	Hor
Héliopolis	Senusret I.	P	Re, Atum
Elefantina	Senusret I.	P	Satet
Tód	Senusret I.	P	Moncu
Karnak	Senusret I.	N	Amon
Ezbet Rušdi	Amenemhet II.	N	památka Amenemheta I.
Medamúd	Senusret III.		Moncu
Biahmu (Fajjúm)	Amenemhet III.	N	panovník
Kímán Fares (Fajjúm)	Amenemhet III.	N	Sobek
Karnak	Amenemhet III.	P	Amon
Medímit Maádi (Fajjúm)	Amenemhet III.-IV.	N	Renenutet, Sobek, Hor
Serábít el-Chádím	Amenemhet III.-IV.	N	Chrám Sopdua a Hathory
Karnak	Střední říše	N	Moncu
Karnak	Střední říše	N	Mut
Mirgissa	Střední říše		
Elefantina	Střední říše	P	Hekaibova svatyně
Kóm Ombo	Střední říše	X	Hor a Sobek
Leontopolis (Tell el-Muqdam)	Střední říše	X	Lví božstvo Mýsis
Hermopolis	Střední říše	X	Osmero, Amon a Thovt
Hérakleopolis	Střední říše	P	Herišefhotep
Memfis	Střední říše	P	Ptah
Tell el-Retaba (Wádi Tumílát)	Střední říše		?
Kasr el-Sagha (Fajjúm)	pozdní Střední říše	N	Sobek (?)

11. dynastie – hledání forem

Panovník Mentuhotep II. Nebhepetre patří mezi nejvýznamnější vládcy egyptské historie. Během své dlouhé vlády opětovně sjednotil Egypt, jehož státní celistvost se během Prvního přechodného období rozpadla.³ Jedním z projevů postupného upevňování moci se stal i jeho zádušní chrám, který si nechal postavit v Dér el-Bahrí, na západním břehu Nilu.⁴ Jeho hrobka tvoří jeden z přelomových bodů ve vývoji egyptské královské zádušní architektury.

Stavitelé, kteří na podobě hrobky spolupracovali, se nechali inspirovat architekturou tzv. *saff*-hrobů, které si budovali předchůdci Mentuhotepa II. z 11. dynastie na blízké lokalitě el-Tárif. Pojmenování tohoto typu je odvozeno od arabského názvu nejnápadnějšího architektonického prvku – řady sloupů, která zdobila vchod do vlastní pohřební kaple. Mentuhotep II. si však pro svou hrobku vybral nové místo, skalní amfiteátr v Dér el-Bahrí, a vnější stavební podobu hrobky upravil do pozvolna se zvedajících teras, které vhodně doplňovaly celé okolí. (obr. 1) Právě terasovité uspořádání hlavního zádušního chrámu se později stane jedním z prvků, které posléze královské zádušní stavitelství 12. dynastie „zdědí“ po svém předchůdci. Stavební podoba celého komplexu prošla několika hlavními proměnami. K chrámovému okrsku vedla široká otevřená procesní cesta (ekvivalent vzestupné cesty). Prostor zádušního chrámu byl obehnan několika ohradními zdmi. Z dolního nádvoří, jehož západní část byla vyzdobena vysázenými stromy sykomor a tamaryšků a dvěma řadami pilířů (tzv. dolní pilířová síň), se zvedala rampa, která tvořila přístup na střední terasu, kde byla umístěna hlavní partie

Obr. 1 – Pádorys zádušního chrámu Mentuhotepa II. Nebhepetrea v Dér el-Bahrí. Podle Arnold (1974: Taf. 27).

1) O chrámové architektuře existuje nespočetné množství literatury, z nichž zde jsou uvedeny pouze ty významnější: Arnold (1975a, 1996 a 2003), Badawy (1966) a především Wilkinson (2000). Zde najdete i další literaturu.

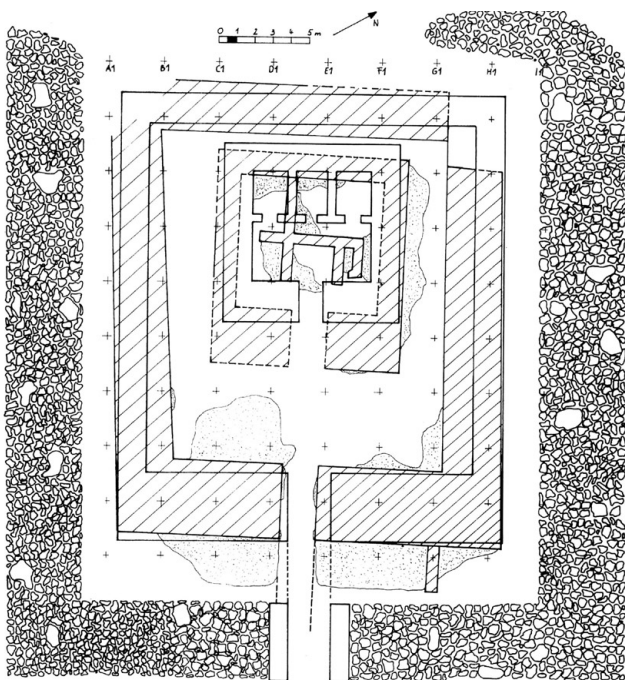
2) V tabulce jsou uvedeny veškeré dohledané chrámové stavby. Pokud není ve sloupci o délce trvání chrámového kultu žádná informace, znamená to, že stavba byla zakomponována do mladších fází podob chrámů bez zničení. Stavební úpravy, které znamenaly zničení stavby, jsou uvedeny. Pokud chybí informace, je v kolonce (?). Ve sloupci typ chrámu je naznačeno, zda jde o přístavbu nebo novou stavební fázi (P) či o zcela novou stavbu (N); (X) znamená, že na základě stávajících pramenů nelze rozhodnout o charakteru stavby.

3) O historii a společnosti v době vlády 11. a 12. dynastie – viz Bárta (1997), Callender (2002), Vlčková (2003).

4) Arnold (1974–1981), Naville (1906–1913).

5) Chrám byl objeven již roku 1904 Schweinfurtem (1904), avšak kompletně byl prozkoumán až nedávno maďarskou expedicí pod vedením Dr. Vöröse (Vörös – Pudleiner 1997).

chrámu. Tato terasa má tři základní části: ve středu se nacházela kompaktní struktura, o jejíž podobě se mezi badateli vedou vášnivé diskuze; kolem ní byla vybudována pilířová síň a na východní, severní a jižní straně byly dodatečně představeny další pilířové portiky (tzv. horní pilířové síně). V ambulatóriu stálo 140 oktagonálních pilířů a při její západní stěně bylo umístěno šest jednoduchých kaplí se šesti vyhloubenými šachtami, v nichž byly pohřbeny méně významné členky Mentuhotepovy královské rodiny. Ještě dále na západ se otevírá otevřený pilířový dvůr, který přechází do hypostylu (sloupové síně) a konečně do zčásti ve skále vytesané svatyně, kde byl uctíván nejen zádušní kult panovníka, ale i Amona, Muncua, Usira a Hathory. V širším zázemí královské hrobky bylo objeveno několik dalších hrobů členů královské rodiny – manželek i synů, včetně korunního prince Antefa, i významných hodnostářů – tento rys se rovněž projevuje v koncepci královské zádušní architektury i v následujícím období.

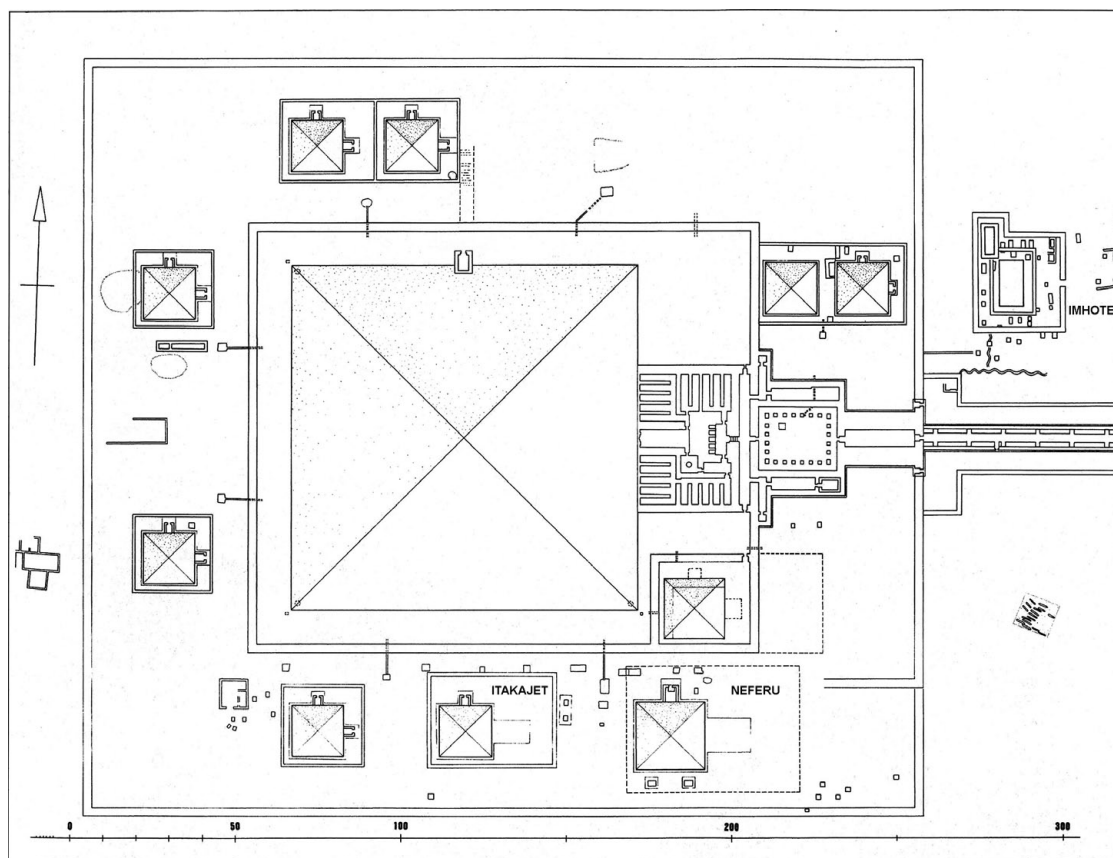
Obr. 2 Půdorys chrámu Mentuhotepa III. Sanchkarea na Thovtově hoře. Legenda: šrafované oblasti – stěny chrámu z Archaického období, tečkované oblasti – neporušené nadpodlažní vrstvy chrámu z Archaického období, vnější olemování – uměle nakupená terasa postavená z kamenů rozpadlého chrámu z Archaického období, pochází z doby 11. dynastie. Podle Vörös - Pudleiner (1997: fig. 1).

Kromě zádušního chrámu Mentuhotepa II. Nebhepetrea se na západním břehu též nachází velmi zajímavá stavba jeho nástupce Mentuhotepa III. Sanchkarea.⁵ (obr. 2) Chrám je umístěn na vrcholku tzv. Thovtovy hory, která se vypíná na sever od ústí Údolí králů. Stavba byla postavena ze sušených cihel a její plocha byla ohraničena mohutnou ohradní zdí vymezující prostor 21 x 24 m. Východní část ohradní zdi tvořil cihlový pylon. Vlastní chrám ze sušených cihel zabíral plochu 8 x 10 m a uvnitř se nacházely tři kultovní kaple, které byly původně obloženy vápencovými deskami. Na zlomcích je uvedeno i jméno božstva, které zde bylo uctíváno – sokolí bůh Moncure. Tento bůh, „pán bojů“, je považován za ochránce poutníků, lovců a válečníků a z tohoto místa přehlížel vyústění pouštní cesty (nazývané Faršútská stezka), která výrazným způsobem zkracovala cestu z Théb do středního Egypta. Za chrámem maďarská expedice odkryla další stavbu, rovněž datovanou do doby vlády Mentuhotepa III. Sanchkarea, kterou identifikují jako obřadní palác pro svátek *sed*, tj. oslavy královského jubilea.

Samozřejmě nebyl Mentuhotep II. Nebhepetre, jako nejvýznamnější představitel 11. dynastie, stavebně činný pouze na západním břehu Nilu, ale stopy po jeho stavebním programu jsou viditelné na mnoha významných lokalitách především v Horním Egyptě, např. v Abydu, Dendeře, Dér el-Ballasu, Elkábu, Tódu, Gabalénu, na Elefantině a snad i v Armantu. Zdá se, že se, alespoň v Horním Egyptě, soustředil na lokality, kde byl stavebně činný i jeho otec (Antef III.). Ačkoli se díky následným přestavbám nedochovala žádná původní podoba těchto chrámů, je zřejmé, že i nadále vycházely z tradic předcházejícího období. Šlo o nevelké stavby, jejichž velikost nepřesahovala 15 x 20 m. Byly postaveny ze sušených cihel a jejich vnitřní stěny byly obloženy vápencovými deskami, do nichž byla provedena reliéfní výzdoba. V tomto období se patrně ustálilo základní prostorové rozčlenění malých chrámů – do tří paralelních kaplí se vcházelo přes společný obětní prostor, kterému byl představen malý portik s postranními vybíhajícími zdmi (*antae*). Hlavním architektonickým znakem těchto chrámových staveb byl jejich téměř čtvercový půdorys.

Královský zádušní komplex 12. dynastie – návrat k tradicím Staré říše

Poznání stavební podoby královských zádušních komplexů v době Střední říše ztěžuje několik významných faktorů. Především v druhé polovině Střední říše se do oblíbenosti dostala sušená cihla jako materiál pro stavbu pyramid, která však z dlouhodobého hlediska samozřejmě není vhodná. Navíc jsou pohřební komplexy jen velmi málo prozkoumány a u některých pyramid dokonce neznáme ani jejich základní architektonický plán.⁶ Panovníci 12. dynastie se navrátili ke stavebním tradicím pozdní Staré říše a nechávali se opětovně pohrbit v hrobkách ve tvaru pyramid. Zároveň však nezapomněli na svůj jihoegyptský původ a do stavební podoby zádušních komplexů zapojili i některé architektonické prvky, které byly typické pro hrobky jejich předchůdců z 11. dynastie. Charakteristickým zástupcem tohoto typu staveb pro 12. dynastii, který byl zároveň relativně dobře prozkoumaný, je komplex, který si nechal vybudovat Senusret I. v Lištu.⁷

Obr. 3 –
Plán zádušního
komplexu Se-
nusreta I. v Lištu.
Podle Arnold
(1988: Pl. 75).

Senusret si vybral pro svůj zádušní komplex mírné návrší přibližně 2 km na jih od hrobky svého otce v Lištu. (obr. 3) Senusret pokračoval v tradici Amenemheta I. a jednotlivé součásti svého zádušního komplexu odlišně pojmenoval: pyramida se např. nazývala „Senusret zří na Obě země“ a zádušní chrám „Sjednocená jsou [kultovní] místa [Senusreta]“. Při stavbě pyramidy byla poprvé ve Střední říši použita metoda vnitřního skeletu,⁸ kdy byl vnitřní prostor stavby vyztužen systémem propojených zdí a příček a volné prostory byly vyplněny odpadním materiálem. Další prvek přejatý z hornoegyptské stavební tradice – zapojení svislé šachty jako hlavního přístupu do pohřební komory panovníka, která se objevuje ještě v pyramidě jeho otce a dále pak v hrobkách mladších králů – již Senusret nepoužívá. Všichni panovníci Střední říše velmi lpěli na umístění své pohřební komory co možná nejbližší hladině spodní vody. Snažili se tak přiblížit Usirovu zásvětnímu království.

⁶ Základní poučení o vývoji královské zádušní architektury lze nalézt v publikaci M. Věrněra (1999).

⁷ Arnold (1992; 2004).

⁸ Poprvé však bylo použití této metody prokázáno v Abúsíru při stavbách hrobky panovníka Neferrea a menší pyramidy královny označované jako Lepsius č. 24.

Ačkoli byl zádušní chrám velmi silně poškozen činností zlodějů kamene, přesto se podařilo pomocí otisků zdí v zachovaných podlahách velmi dobře rekonstruovat jeho stavební podobu. Architektonický plán zádušního chrámu Senusreta I. vychází především z tradic stavitelství 6. dynastie ze Staré říše, avšak i zde se projevuje dědictví architektury 11. dynastie – prostor zádušního chrámu je rozdělen do dvou částí: tzv. vnější část se nachází v prostoru mezi vnější a vnitřní ohradní zdí, zatímco tzv. soukromá část je uvnitř vnitřní ohradní zdi. Podobné uspořádání nalezneme i v Dér el-Bahrí u Mentuhotepa II. Nebhepetrea. Rekonstruovat podobu vnitřní výzdoby je velmi problematické, neboť byly nalezeny jen její zlomky. V jámě vně severní stěny zádušního chrámu bylo roku 1884 nalezeno 10 sedících vápencových soch panovníka v mírně nadživotní velikosti. Původně pravděpodobně měly tvořit součást výzdoby otevřeného piliřového dvora, avšak po změně stavebního plánu byly nakonec rituálně pohřbeny.

Zádušní chrám panovníka byl obehnan vnitřní kamennou ohradní zdí, jejíž vnější i vnitřní fasádu zdobilo na 150 panelů se serechy a královským Horovým jménem. I tento prvek se objevuje u zádušního komplexu Mentuhotepa II. Nebhepetrea v Dér el-Bahrí. V prostoru mezi vnitřní a vnější ohradní zdí se nachází celkem devět menších pyramidových komplexů královských dcer a manželek, jen málo z nich však vykazuje stopy skutečného uložení pohřbu. Zdá se, že některé hrobky zde byly postaveny dokonce až během vlády Amenemheta II., či dokonce Senusreta II. Podobně i kořeny zvyku zapojit hrobky členů panovníkovy rodiny a jeho dvora do širšího zázemí královského hrobu lze vysledovat v době 11. dynastie.

Starší stavební podoba vzestupné cesty vycházela zcela z hornoegyptské tradice: byla široká, nezastropená a po stranách ji lemovaly kamenné zídky. V mladší fázi byla cesta zúžena, zastropena a do jejího výzdobného programu byly zapojeny usirovské sochy panovníka s hornoegyptskou (na jižní straně cesty) a dolnoegyptskou (na severní straně cesty) korunou. Tato centrální část vzestupné cesty byla po stranách doplněna cihlovými zídkami. Údolní chrám nebyl nikdy prozkoumán, neboť leží pod písčnými dunami a je překryt pohřebištem z doby římské.

Tab. 2. Královské zádušní komplexy datované do doby Střední říše

Lokalita	Panovník stavitel	Poznámky
Dér el-Bahrí	Mentuhotep II. Nebhepetre	
?	Mentuhotep III. Sanchkare	neznámé místo, poblíž Dér el-Bahrí
?	Mentuhotep IV.	neznámé místo
Dér el-Bahrí	Amenemhet I.	nedostavěn
Lišt	Amenemhet I.	
	Senusret I.	
Dahšúr	Amenemhet II.	
Illáhún	Senusret II.	
Dahšúr	Senusret III.	
	Amenemhet III.	nebyl pohřben
Abydos	Senusret III.	královský kenotaf
Hawwára	Amenemhet III.	
Mazghúna	Amenemhet IV.	
	Neferusobek	
jižní Dahšúr	Amenej Kemau	13. dynastie
jižní Sakkára	Chendžer	13. dynastie

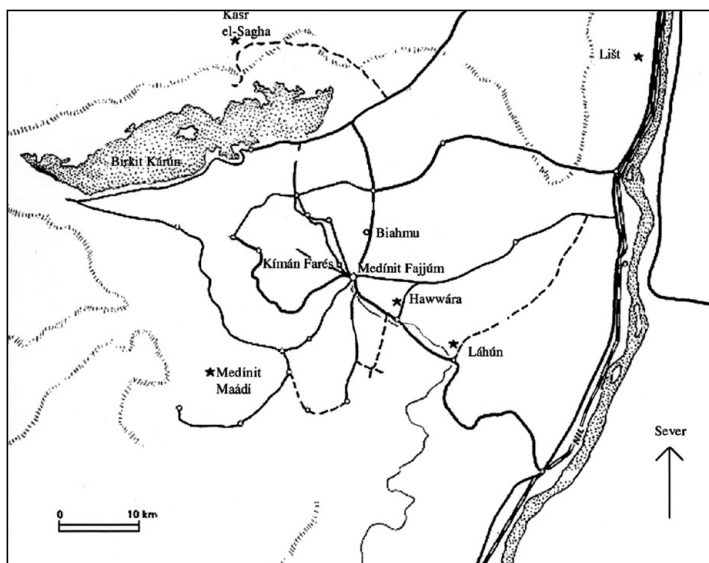
Významná kultovní centra a jejich chrámy ve Střední říši

Panovníci Střední říše věnovali velký díl své pozornosti stavebnímu rozvoji jednotlivých významných regionů Egypta. Hlavním cílem jejich snažení bylo bezesporu pozvednutí prestiže vládnoucí dynastie a stvrzení božského nároku jejich představitelů na egyptský královský trůn. Mezi oblastmi, do nichž v době Střední říše směřovalo stavební úsilí, patří především Fajjúmská oáza, oblast kolem starověkých Théb, memfidský region, delta Nilu a Núbie jednotlivých regionech plnily stavební projekty rozdílnou funkcí.

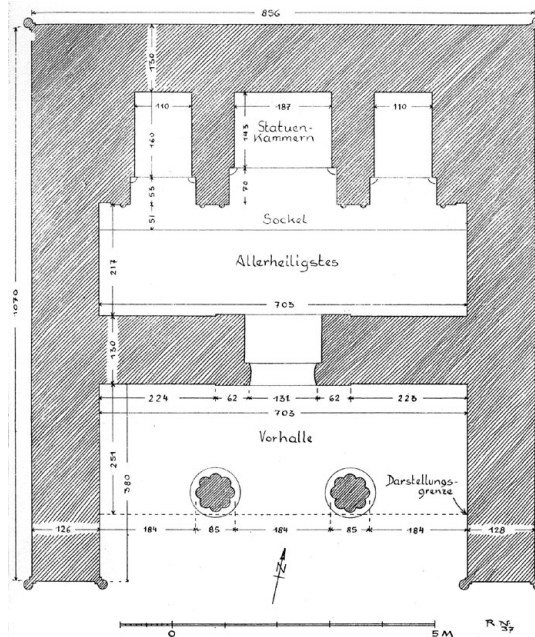
Fajjúmská oáza představovala jednu z hlavních oblastí, kam se upírala pozornost panovníků 12. dynastie. (obr 4) Již od samotného počátku Střední říše probíhaly ve Fajjúmu velké vodohospodářské práce, které vyvrcholily za vlády Senusreta II. a Amenemheta III. dokončením přehrady u Láhúnu, pomocí níž bylo možné regulovat přítok nilské vody do oázy a postupně zmenšovat plochu jezera Moeris (Birkít Kárún).

Výsledkem bylo rozšíření zemědělsky využívané plochy a vytvoření významného hospodářského zázemí. Význam, který měla v očích panovníků 12. dynastie Fajjúmská oáza, je podtržen přítomností dvou královských zádušních komplexů v jejím okolí – Senusreta II. v Láhúnu a Amenemheta III. v Hawwáre. Kromě královských pohřebních staveb byla celá Fajjúmská oáza protkána chrámovými komplexy panovníků Střední říše, z nichž některé si podržely svůj význam i v následujícím období (Medínit el-Fajjúm, Biahmu, atd.) a jiné nikoli (např. Abgig).

Amenemhet III. byl činný i na dalších místech Fajjúmské oázy. Snad nejvýznamnější stavbou, kromě jeho zádušního chrámu, byla podivuhodná dvojité svatyně v **Biahmu**, nacházející se 7 km severně od Medínit el-Fajjúm.⁹ Komplex sestával ze dvou menších ohrazených prostorů se sochami, které byly zakomponovány do jednoho celku (o rozměrech 34 x 39 m) a obehnaný kamennou ohradní zdí. Chrám se pravděpodobně rozkládal poblíž ochranné hráze na břehu jezera Birkít Kárún. Dodnes se dochovaly pouze pozůstatky sedících kolosálních (11 m vysokých) kvarcitových soch tohoto panovníka umístěných na 6,4 m vysokých podstavcích, a přiléhajícího prostoru, který byl v době záplav pod vodou. Amenemhet III. se tak „vynořoval“ z pravodstva chaosu a splýval s božským tvůrcem světa Atumem a bohy plodnosti. Mezi kolosy vedl původně dromos spojující Biahmu s chrámovým komplexem v Krokodilopolis.

Obr. 4 – Mapa Fajjúmské oázy se zakreslenými památkami pocházejícími z doby Střední říše.

Obr. 5 Pádorys a rekonstrukce chrámu v Medínit Maadí. Míry v plánku jsou udávány v cm. Podle Naumann (1939: Abb. 1).

⁹ Habachi (1941), Petrie (1889).

¹⁰ Habachi (1937), Petrie (1889: 56–59, příl. 29).

¹¹ Jednotlivé bloky, z nichž byla postavena, dosahovaly velikosti až 2 krát 7,5 m.

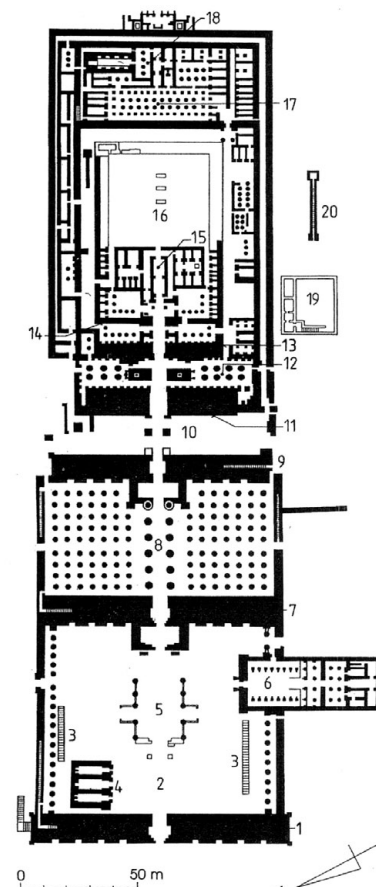
Významná božstva celé Fajjúmské oázy byla spojována s vodou (krokodýlí bůh Sobek) nebo se zemědělstvím (hadí bohyně Renenutet). Centrum Sobkova kultu se nacházelo v **Kímán Fares** (starověké Arsinoe, řecky Krokodilopolis, arab. Medínit el-Fajjúm) a bylo založeno již ve 12. dynastii panovníkem Amenemhetem III.¹⁰ Původně šlo o jeden z nejvýznamnějších egyptských chrámů, který však v současnosti již neexistuje a nikdy nebyl zcela prozkoumán. Ze stavby Amenemheta III. se do 19. století dochovala monumentální vstupní brána z žuly¹¹ a 16 žulových sloupů vysokých 7,2 m s hlavicemi v podobě uzavřených květů papyrů, které v Nové říši uzurpoval panovník Ramesse II. a opatřil je svými jmény.

Přibližně 30 km jihozápadně od Medínit el-Fajjúm v **Medínit Maadí** (starověké Dža, řecky Narmuthis) leží chrám zasvěcený především hadí bohyni Renenutet, v němž však byly uctívány i Sobek a Hor.¹² Renenutet byla považována za ochránkyni sklizně a obilných sýpek. Chrám se nachází na strategicky významném místě, které kontroluje jihozápadní přístup do Fajjúmské oázy. Malý svatostánek, který byl přestavěn v 19. dynastii a poté i v řecko-římském období, založili Amenemhet III. a Amenemhet IV.¹³ Postavili zde svatostánek (obr. 5) o velikosti 8,5 x 10 m z tmavě zbarveného pískovce. Jeho jádro sestávalo z malé společné síně, z níž se vcházelo do tří paralelních kaplí. Ve střední kapli se nacházela kultovní socha bohyně Renenutet s Amenemhetem III. a IV. po svém boku. Vchod tvořila předsíň (*antae*) s dvojicí sloupů s papyroformní hlavicí a postranními předsunutými zdmi.

Při severním okraji Birkit Kárún se nachází **Kasr el-Sagha** s nevelkým, ale velmi záhadným chrámem se sedmi kaplemi, na jehož stěnách nebyly žádné nápisy ani reliéfní vyobrazení – proto nelze určit, kdy byl postaven a kterým božstvím byl zasvěcen.¹⁴ Kaple ústí do společného obětního sálu 21 x 7,8 m velkého. Přední část chrámu (dvůr a snad i hypostyl) nebyla nikdy dokončena. Předpokládá se, že snad zde měl být uctíván Sobek, jako hlavní božstvo celé oblasti. Stavba chrámu je dávana do souvislosti s poblíž ležícím vojenským stanovištěm z pozdní Střední říše a logistickým zázemím lomů na čedič nacházejících se u Gabal el-Katráni.

Počátky stavební historie **Karnaku** jsou zastřeny rouškou tajemství. Předpokládá se, že již v době Staré říše zde stála nevýznamná svatyně boha Amona, jak to dokládají zlomky sochy panovníka Niuserrea, avšak architektonické pozůstatky pochází až ze Střední říše. Stavba obehnaná cihlovou obvodní zdí byla postavena za Senusreta I. a nacházela se v prostoru mezi dnes stojící kaplí Filipa Arrhidaia a *Achmenu* Thutmose III. (obr. 6). Původně snad byla celá z kamene, případně byla alespoň obložena kamennými deskami. Průčelí stavby, velké pouze 37,4 x 39,4 m, bylo vyzdobeno vázanými sochami. Přední část chrámového okrsku snad zabírala posvátná zahrada, která byla ze všech stran obklopena sloupovými sály. Ze zadní části se dochovaly pouze pozůstatky tří žulových prahů nacházejících se v ose a zlomek alabastrového podstavce, na němž spočíval kultovní obraz (socha) božstva. Uvnitř obvodové zdi stály i další menší kultovní stavby, které byly používány při náboženských svátcích jako procesní kaple pro bárku se sochou božstva. Z nich nejznámější je zajisté tzv. „bílá kaple“ Senusreta I.

Kromě Amonova chrámu byly v Karnaku během Střední říše pravděpodobně postaveny minimálně další dva chrámy, v nichž byl uctíván

Obr. 6 Mapa Karnaku s naznačeným umístěním památek z doby Střední říše (16).

Legenda: 1 – 1. pylon, 2 – nádvoří, 3 – alej sfing, 4 – trojitá kaple Sethiho I., 5 – Taharkív kiosek, 6 – chrám Ramesse III., 7 – 2. pylon, 8 – Velký hypostyl, 9 – 3. pylon, 10 – malý dvůr, 11 – 4. pylon, 12 – příčný hypostyl, 13 – 5. pylon, 14 – 6. pylon, 15 – síň análie, 16 – pozůstatky chrámů ze Střední říše, 17 – sváteční síň Thutmose III., 18 – botanická síň, 19 – Taharkova přístavba, 20 – studna.
Podle Verner – Bareš – Vachala (1997: 252).

¹² V řecko-římském období bylo jádro chrámu zapojeno do většího chrámového komplexu. Relativně dobrý stav dochování celého chrámu je způsoben relativní odlehlostí této lokality. Ve 30. letech 20. století byl chrám zkoumán archeologickou expedicí Milánské univerzity.

¹³ Naumann (1939).

¹⁴ Arnold (1979).

¹⁵ Arnold (1975b).

Moncu a Mut. Bohužel ani po jednom z nich nebyly nalezeny architektonické stopy, neboť byly kompletně zničeny během přestaveb v Nové říši.

V okolí Théb se nacházely i další významné chrámové komplexy, které panovníci Střední říše významným způsobem rozšířili. Jde především o svatyně věnované kultu starobylého boha Moncu, který byl původním hlavním bohem Théb a především dynastickým božstvem 11. dynastie – v Medamúdu a Tódu.¹⁵ O významu, který panovníci chrámům přikládali, svědčí např. i nález tzv. pokladu z Tódu, který byl uložen ve čtyřech měděných skříňkách s kartušemi Amenemheta II.¹⁶

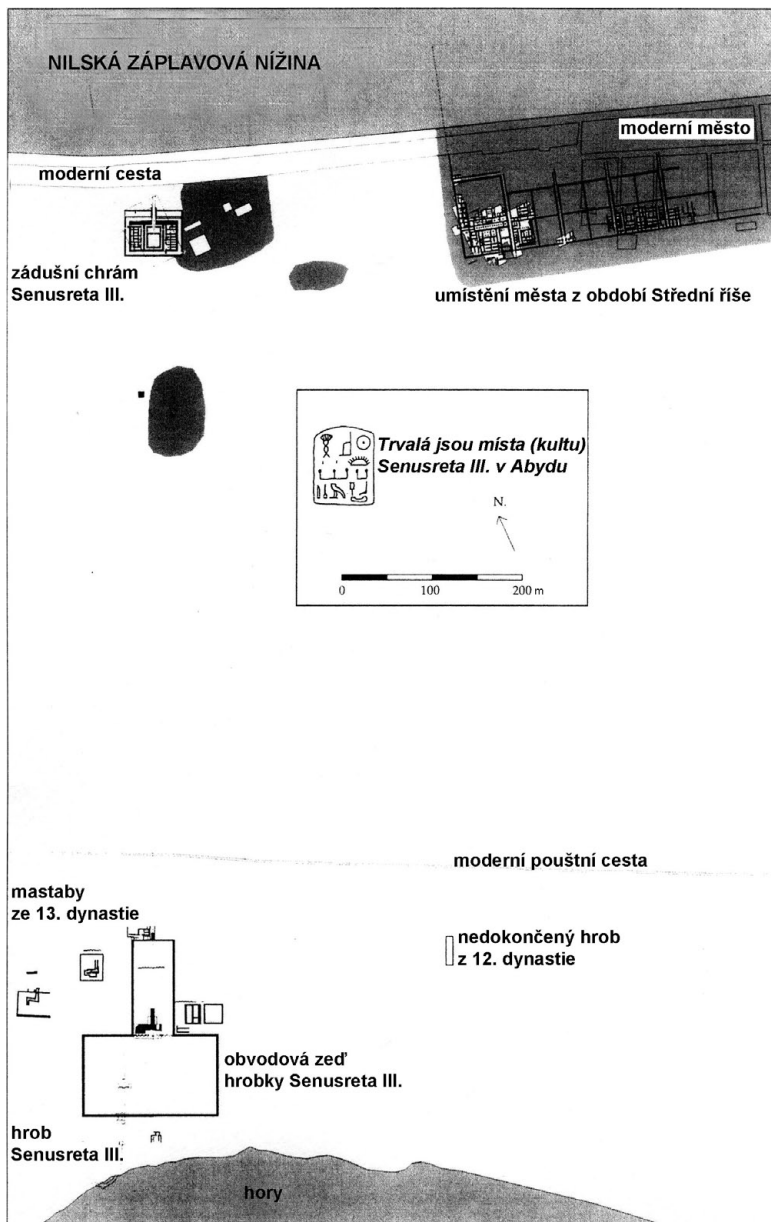
Další lokalitou, která prošla v době Střední říše nebývalým rozvojem, byl **Abydos**. Ačkoli vrstvy z období Střední říše na Kóm es-Sultanu, hlavním pahorku z tohoto období na lokalitě, byly téměř celé zničeny v době Nové říše. V Abydu byly nalezeny stavby královského charakteru z doby vlády dvou panovníků – Mentuhotepe II. Nebhepetrea a Mentuhotepe III. Sanchkarea. Z obou chrámů byly nalezeny pouze jednotlivé bloky, které byly znovu použity při stavbě základů chrámu v 18. dynastii. Jde o nejstarší doloženou kamennou chrámovou architekturu na této lokalitě.

Nejvýznamnější stavba v Abydu pocházející z doby Střední říše je kenotaf Senusreta III. nacházející se v jižní části lokality – asi 3,5 km od hlavního chrámového okrsku Usira-Chontamenteje¹⁷. (obr. 7). Celý komplex, nazývaný „Trvalá jsou místa [kultu] Chakaurea ospravedlněného hlasu v Abydu“, sestával ze dvou částí: vlastního chrámu ze sušených cihel a obrovské podzemní hrobky.

Chrám (obr. 8) sestával z vlastní vápencové kultovní stavby (15 x 16 m)

a okolního hospodářského zázemí postaveného ze sušených cihel (54 x 34 m). Kultovní stavba v sobě spojuje prvky královského zádušního chrámu a kaple. Stavební podoba chrámu Senusreta III. je pokládána za prototyp větších a architektonicky složitějších chrámů, tzv. chrámů milionů let, z Nové říše na západním břehu Nilu. Hlavním motivem sochařské a reliéfní výzdoby chrámu je panovník a jeho spojení s Usir-Chontamentejem.

Chrámový okrsek byl obehnan cihlovou ohradní zdí a od tehdejšího městského centra k němu směřovala otevřená procesní cesta, která ústila před masivním vstupním pylónem. Vnitřní prostory jsou rozčleněny do tří hlavních součástí: střední kultovní prostor („hlavní dvůr“) a dva bloky skladovacích a správních prostorů („západní

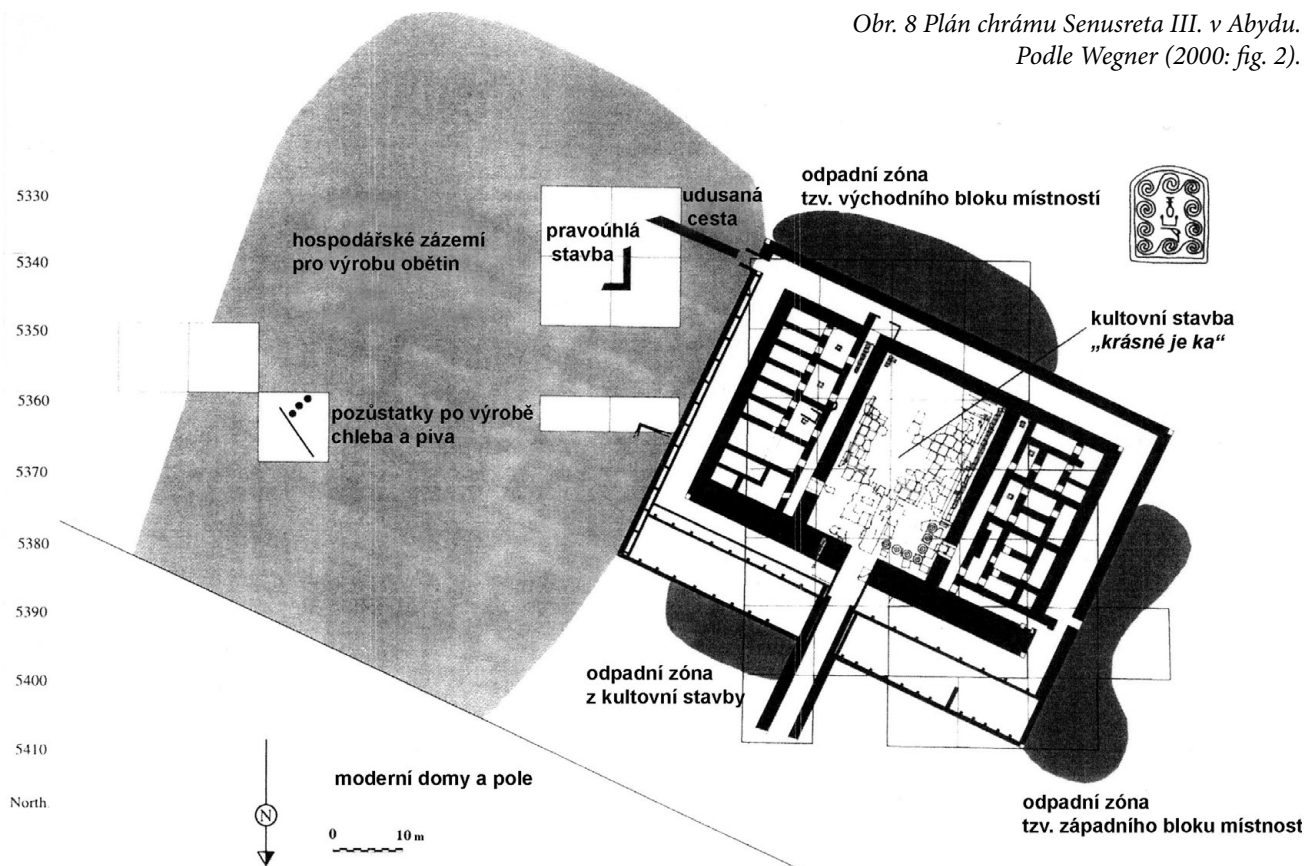

Obr. 7 Plán celé zádušní nadace Senusreta III. v jižním Abydu. Podle Wegner (2000: fig. 1)

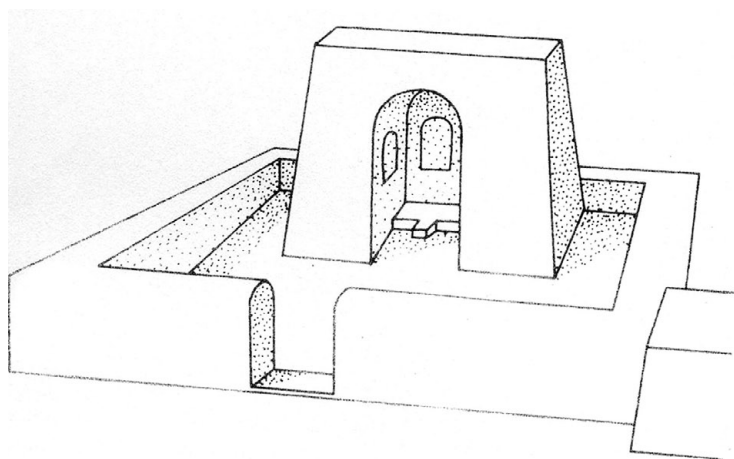
¹⁶ Poklad byl objeven v roce 1936 francouzským archeologem François Bissonem de la Roque (Bisson de la Roque – Conteneau – Chapouthier (1953). Celkem obsahoval na 150 nádob ze stříbra, 25 kovových řetězů, 10 ingotů zlata a 13 stříbra, sošku lva ze stříbra, lapis lazuli v surovém stavu a další předměty. Většina předmětů byla snad vyrobena v prostoru Sýrie a vykazuje výrazné vlivy krétského a mezopotámského soudobého umění.

¹⁷ Wegner (2000).

Obr. 8 Plán chrámu Senusreta III. v Abydu.
Podle Wegner (2000: fig. 2).

a východní blok“). Střední kultovní prostor byl postaven z vápencových bloků na vyvýšené platformě a vcházelo se do něj přes otevřené sloupové nádvoří, které tvořilo jakousi komunikační křižovatkou celého komplexu. Východně od chrámu se nacházelo hospodářské zázemí, kde se připravovaly obětiny – např. zde byly nalezeny pozůstatky pekáren. O intenzitě kultovních praktik svědčí mohutné odpadní prostory vně chrámové zdi. Podle archeologických pramenů je zřejmé, že královský kult zde probíhal až do závěru 13. dynastie.

Obr. 9 – Rekonstrukce jedné z kaplí v Abydu. Podle Simpson (1974: fig. 2).

V nikách ve stěně proti vchodu do místnosti byly umístěny stély se jménem a tituly zemřelého a obětní formulí a před nimi na zemi se nacházel obětní oltář. (obr. 9) Některé z nich byly obehnány nízkou ohradní zídou, která je vzájemně oddělovala. Tyto stavby představují ojedinělý příklad chrámové architektury, jejímiž staviteli nebyli královské osoby, ale odnostáři soudobé egyptské administrativy.

18 Výzkum kaplí nekrálovských hodnostářů z Abydu, nacházejících se na tzv. pohřbišti S, poskytl velké množství důležitých písemných pramenů, které zpravidla slouží pro poznání sociální struktury egyptské společnosti ve 12. a 13. dynastii. O'Connor (1985), Simpson (1974).

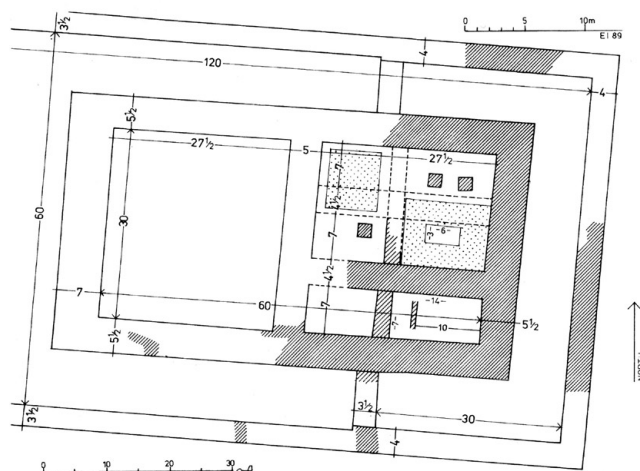
O situaci v **Memfidě** v době Střední říše nemáme žádné přesné informace. Je však zcela zřejmé, že anovníci 12. dynastie rozšiřovali a zkrášlovali hlavní Pthahův chrám, neboť se při severní bráně našly zlomky soch Amenemheta III. Z prostoru Pthahova chrámu rovněž pochází nález bloků s částí analů pocházejících z doby vlády Amenemheta II., na nichž jsou zapsány informace o výpravách tohoto panovníka do prostoru Syropalestiny a především detailní výčet získané kořisti, kterou Amenemhet rozdál chrámům a kaplím v Egyptě.¹⁹

Jediný dnes stojící obelisk v prostoru starověkého velechrámu boha Atuma v **Héliopoli** (starověké Iunu) nese nápisy Senusreta I. Původně zde byly vztyčeny dva takové obelisky z červené asuánské žuly. Současně byl Atumův chrám i rozšířen, navíc Senusret nechal, u příležitosti oslav svého jubilea (svátek *sed*), v Héliopoli postavit novou svatyni zasvěcenou Reharachtejovi. Po žádné z těchto staveb se nám bohužel nedochovaly žádné stavební pozůstatky.

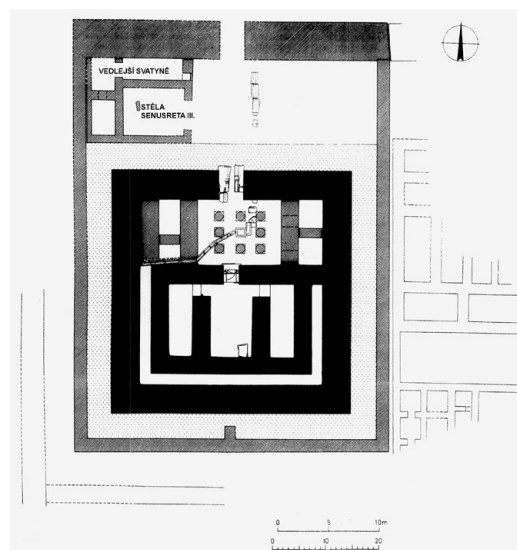
Situace v nilské deltě je komplikována velmi výraznými přesuny stavebního materiálu, ke kterým zde docházelo po celé období staroegyptských dějin. Z důvodů nedostatku kamene pro stavební projekty byly starší stavby po čase rozebírány a jejich součásti přemísťovány na další lokality. Především v Tanidě (Sa el-Hagaru) bylo nalezeno několik sfing Amenemheta III. a zlomky reliéfů a soch dalších panovníků Střední říše. Dosud se však nepodařilo prokázat stavbu pocházející ze Střední říše. Přesto se však na dalších lokalitách podařilo prokázat přítomnost několika staveb datovaných do doby Střední říše.

V širším zázemí Kantíru byly archeologicky prokázány dva chrámy ze Střední říše – v **Ezbet Rušdi** a **Tell Ibrahím Awadu**.²⁰ Zatímco u stavby na Tell Ibrahím Awadu (obr. 10) bohužel nelze určit přesně dobu, kdy byl postaven; na základě rozboru keramiky pocházející z vrstev souvisejících s chrámem v Ezbet Rušdi se zdá, že vznikl na počátku vlády Amenemheta II. (obr. 11) V obou případech však chrámy ukončily svou činnost velmi záhy – již během 13. dynastie, snad dokonce ještě před vládou panovníka Auibre Hora. Navíc se zdá, že v obou byla uctívána památka zakladatele 12. dynastie Amenemheta I. Tento fakt by rovněž vysvětloval relativně krátkou dobu existence kultu.

Panovníci Střední říše vynaložili velké úsilí, aby si podrobili oblasti **Núbie**. Již od počátků 12. dynastie budovali podél toku Nilu soustavu pevností, které měly ochránit egyptské zájmy v Núbii.²¹ Dobývání Núbie dokončil Senusret III., který byl v době Nové říše zbožštěn a na mnoha místech Núbie uctíván jako lokální patron. Je zcela přirozené, že při stavbách velkých pevností, jako např. Buhén, Mírgissa či Semna, byly do architektonických plánů zahrnuty i chrámové stavby. Z důvodů následujících přestaveb, především v době Nové říše, bohužel máme o jejich stavební podobě jen mlhavé informace. V jedné z nejvýznamnějších pevností z doby

Obr. 10 Půdorys chrámu ze Střední říše na Tell Ibrahím Awadu. Míry v plánu jsou uváděny v egyptských královských loktech (1 loket = cca 52 cm). Šrafované oblasti – neporušené stěny chrámu ze Střední říše. Podle Eigner (1992: fig. 4).

Obr. 11 Půdorys chrámu ze Střední říše v Ezbet Rušdi. Legenda: začerněné oblasti – původní chrám postavený na počátku Střední říše, šrafované oblasti – rozšíření chrámu provedené Senusretem III., tečkované oblasti – vydlážděná cesta kolem celého chrámu. Podle Bietak – Dorner (1998: fig. 4).

¹⁹ Altenmüller – Moussa (1991).

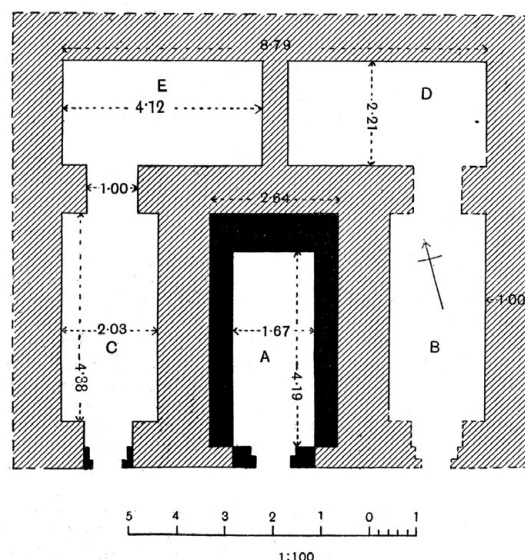
²⁰ V obou případech byly objeveny pouze nepatrné stopy po chrámových stavbách, které byly z velké části postaveny ze sušených cihel a pouze na kaple bylo použito kamene. Ezbet Rušdi prozkoumal Rakouský archeologický ústav – Bietak – Dorner (1998) a Tell Ibrahím Awad nizozemský tým pod vedením Edwina van den Brinka – Eigner (1992). Podle ojedinělých nálezů z okolí Ezbet Rušdi se zdá, že se v jeho okolí nacházel další chrám, který snad dokonce mohl založit Amenemhet I. či jeho syn Senusret I.

²¹ O způsobu správy Núbie a o nubijských pevnostech – viz Kemp (1991: 166-178), Trigger (1976).

Střední říše, v pevnosti v **Mirgisse**, byly prozkoumány pozůstatky chrámové stavby z doby 12. dynastie, která se nacházela v severní části opevněného prostoru.²² (obr. 12) Chrámová stavba byla postavena ze sušených cihel a pouze centrální kaple a architektonicky namáhané části, jako ostění dveří, byly obloženy deskami z lokálního pískovce. Jádro chrámu, který sestával z pěti komor, bylo 9,5 x 10 m velké. V centrálním kultovním prostoru byly objeveny zlomky velmi poničených malých stél z pískovce se jménem Senusereta III.

V **Buhénu**, nejvýznamnějším centru Nubie té doby, byl rovněž objeven cihlový chrám z doby Střední říše, který byl posléze v Nové říši zcela přestavěn v kameni královnou Hatšepsutou a Thutmosem III.²³ Původní chrám přiléhal od východu k velkým skladovacím prostorům. I při jeho stavbě bylo zachováno tradiční rozvržení sakrálních staveb, tj. tři paralelní kaple, do kterých se vcházelo přes společný kultovní prostor. V přední části se nacházel menší hypostyl s dřevěnými sloupy a fasádu chrámu tvořila předšň (*antae*) s pilíři či sloupy. Půdorys je však velmi poničen následnými zásahy. V chrámu snad byla uctívána lokální podoba boha Hora.

Z písemných pramenů jsme rovněž informováni o existenci kultovního místa v pevnosti Semna u druhého kataraktu, které bylo vázáno na sochu krále Senusreta III. O jeho stavební podobě však nevíme nic. V Nové říši (za panování Thutmose III.) zde existoval kamenný chrám, v němž byl tento panovník uctíván.

Obr. 12 Půdorys chrámu v Mirgisse. Legenda: začerněné oblasti – kámen, šrafované oblasti – sušené cihly. Podle Lyons (1916: 183)..

Písemné prameny ke stavbě chrámů

O organizaci a podobě stavebních projektů z doby Střední říše se nám dochovaly i unikátní písemné prameny, papyry Reisner I a III, které byly nalezeny v jedné z hrodek na lokalitě Naga ed-Dér.²⁴ Na částech výše zmíněných papyrů jsou detailně zapsány záznamy týkající se stavby blíže neurčené budovy. Ačkoli nelze rozpoznat účel této stavby, pravděpodobně se jednalo o chrám, kenotaf nebo rozsáhlou hrobku, neboť v textu jsou zmíněny jednotlivé stavební součásti pojmenované „vznešená komora“ či „východní kaple“. Vzhledem k místu nálezů (Naga ed-Dér) a toponymům (Cenej, Koptos), jež jsou v papyrech zmiňovány, badatelé předpokládají, že se text týká stavby chrámu v Koptu, k níž došlo v době panování Senusreta I. V jedné z částí je zmíněno, že na stavbu části zdi zmíněného chrámu ze sušených cihel bylo zapotřebí 4312,5 „člověkodní“ a dále jsou uvedeny odměny pro jednotlivé vyjmenované pracovníky, kteří se na stavbě podíleli. Můžeme tedy pouze litovat, že není možné spojit výpověď tohoto písemného pramene se skutečně dochovanou chrámovou stavbou.

Závěrem lze již pouze shrnout, že byt' o chrámové architektuře z doby Střední říše máme poměrně velké množství pramenů, dosud nebylo možné získat celkový pohled na danou problematiku. Lze však předpokládat, že postupující archeologický výzkum doplní chybějící bílá místa v našem poznání. Již nyní se však zdá, že Střední říši nelze chápat pouze jako jakousi méně významnou periodu ve vývoji sakrální architektury starověkého Egypta, která se nachází mezi dvěma obdobími velkolepého rozkvětu zastoupeného Starou a Novou říší.

²² Lyons (1916), Vercoutter (1964).

²³ Kemp (1991: 168-170).

²⁴ Simpson (1963, 1969). Jedinečnost obsahu tohoto souboru papyrů činí jakékoli jejich souhrnné pochopení poměrně velmi problematické.

Literatura

Altenmüller, Hartwig – Moussa, Ahmad

1991 „Die Inschrift Amenemhets II. aus Memphis“, Studien zur Altägyptischen Kultur 18, s. 1–48;

Arnold, Dieter

1974-1981 *Der Tempel des Königs Mentuhotep von Deir el-Bahari*, Band I.: Architektur und Deutung, Band II.: Die Wandreliefs des Sanktuars, Mainz am Rhein: Harrassowitz [Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo, Sonderschrift];

1975a *Propyläen der Kunstgeschichte*, Band 15, Berlin: Propyläen Verlag;

1975b „Bemerkungen zu den frühen Tempeln von El-Tôd“, Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo 31, s. 175–186;

1979 *Der Tempel Qasr el-Sagha*, Mainz am Rhein: Harrassowitz;

1988 *The Pyramid of Senwosret I*, New York: Metropolitan Museum of Art [The South Cemeteries at Lisht, sv. I];

1992 *The Pyramid Complex of Senwosret I*, New York: Metropolitan Museum of Art [The South Cemeteries at Lisht, sv. II];

1996 *Die Tempels Ägyptens. Götterwohnungen. Baudenkmäler: Kultstätten*, Augsburg: Buchtermünz Verlag;

2003 *The Encyclopedia of Ancient Egyptian Architecture*, Cairo: The American University Press;

Badawy, Alexander

1966 *A history of Egyptian architecture. Vol. 2., The First Intermediate Period, the Middle Kingdom, and the Second Intermediate Period*, Berkeley: University of California Press;

Bárta, Miroslav

1997 *Sinuhetův útěk z Egypta. Egypt a Syropalestina v době Abrahámově*, Praha: SetOut;

Bietak, Manfred – Dorner, Josef

1998 „Der Tempel und die Siedlung des Mittleren Reiches bei Ezbet Ruschdi. Grabungsvorbericht 1996“, Ägypten und Levante VIII, s. 9–50;

Bisson de la Roque, François – Conteneau, G. – Chapouthier, François

1953 *La trésor de Tôd*, Caire: L'Institut Français d'Archéologie Orientale [Documents de Fouilles de l'IFAO, vol. 11];

Callender, V. Gae

2002 „Renesance Střední říše. (asi 2055-1650 př. Kr.)“, in: Shaw, Ian (ed.). *Dějiny starověkého Egypta*, Praha: BB Art;

Eigner, Dieter

1992 „A Temple of the Early Middle Kingdom at Tell Ibrahim Awad“, in: van den Brink, Edwin C.M. (ed.). *The Nile Delta in Transition: 4th - 3rd millennium BC.*, Tel Aviv: Pinkhas, s. 69–77;

Habachi, Labib

1937 „Une ‚vaste salle‘ d'Amenemhat III à Kiman-Farès (Fayoum)“, ASAE 37, s. 85–95;

1941 „The Monument of Biahmu“, Annales du Service des Antiquités de l'Égypte 40, s. 721–739;

Kemp, Barry J.

1991 *Ancient Egypt. Anatomy of a Civilization*, London: Routledge;

Lyons, H.G.

1916 „The temple at Mirgissa“, *Journal of Egyptian Archaeology* 3, s. 182–183;

Naville, Edouard

1906-1913 *The Eleventh Dynasty Temple at Deir el-Bahri*, London: Trübner [sv. I-III];

Naumann, Rudolf

1939 „Der Tempel des Mittleren Reiches in Medinet Madi“, *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo* 8, s. 185–189;

O'Connor, David

1985 „The Cenotaphs of the Middle Kingdom at Abydos“, in: Posener-Kriéger, Paule (ed.). *Mélanges Gamal Eddin Mokhtar*, Caire: L' Institut Français d'Archéologie Orientale [Bibliothèque d'Étude, vol. 97], s. 161–177;

Petrie, William M. F.

1889 *Hawara, Biahmu and Arsinoe*, London: Liedenhall Press;

Simpson, William K.

1963 *Papyrus Reisner I. Records of a Building Project in the Reign of Sesostri I. Transcription and Commentary*, Boston: Museum of Fine Arts;

1969 *Papyrus Reisner III. Records of a Building Project in the Early Twelfth Dynasty. Transcription and Commentary*, Boston: Museum of Fine Arts;

1974 *The Terrace of the Great God at Abydos: The Offering Chapels of Dynasties 12 and 13*, New Haven a Filadelfie: Peabody Museum of Natural History of Yale University [Publications of the Pennsylvania – Yale expedition to Egypt, No. 5];

Schweinfurt, Georg

1904 „Ein neuentdeckter Tempel in Theben“, *Zeitschrift für die Ägyptische Sprache und Altertumskunde* 41, s. 22–25;

Trigger, Bruce G.

1976 *Nubia under the Pharaohs*, London: Thames and Hudson [Ancient peoples and places, sv. 85];

Vercoutter, Jean

1964 „Excavations at Mirgissa“, *Kush* 12, s. 67–62;

Verner, Miroslav

1999 *Pyramidy. Tajemství minulosti*, Praha: Academia;

Verner, Miroslav – Bareš, Ladislav – Vachala, Břetislav

1997 *Ilustrovaná encyklopedia starého Egypta*, Praha: Karolinum;

Vlčková, Petra

2003 „Meketre, „výběrčí daní“ z roku 2000 př. Kr.“, Vymazalová, Hana (ed.), *Pražské egyptologické studie. Suplementa I*, s. 31–46;

Vörös, Gyözö – Pudleiner, Rezsö

1997 „Preliminary Report of the Excavations at Thovt Hill, Thebes. The Temple of Mentuhotep Sankhkara“, *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo* 54, s. 283–287;

Wegner, Josef

2000 „The Organization of the Temple *Nfr-k3* of Senwosret III at Abydos“, *Ägypten und Levante* X, s. 83–125;

Wilkinson, Richard

2000 *The Complete Temples of Ancient Egypt*, London: Thames and Hudson.

© PETRA VLČKOVÁ 2005